

Viktor Danilov

Stalinismen och det sovjetiska samhället

Ur L Samuelson (red), *Bönder och bolsjeviker* (2007)

Om författaren

Viktor Danilovs [1925–2004] vetenskapliga produktion var mycket omfattande. I en förteckning i minnesnumret av *Krestianovedenie* (2005: nr 5) som tillägnades hans minne nämndes 195 monografier och artiklar samt dessutom 29 källvolymmer, till vilka Danilov skrivit såväl förord, inledningar som kommentarer. Därtill kom ett stort antal referat av hans föredrag vid konferenser. Hans skrifter har översatts till engelska, japanska, italienska, franska och andra språk. Här återges endast ett litet urval av hans arbeten från 50-talet fram till glasnost och decenniet efter Sovjetunionens kollaps då Danilov ledde ett stort antal forskningsprojekt. (Tryckort Moskva, om inget annat anges.)

Sozdanie materialno-technitjeskich predposylok kollektivizatsii selskogo chozjajstva, (Skapandet av de materiella och tekniska förutsättningarna för jordbrukets kollektivisering), 1957.

Kollektivizatsija selskogo chozjajstva v SSSR. 1927-1932, medförfattare (inledning och kapitlen 1-4,12, andra kapitel skrivna av N.A. Ivnickij, M.L. Dogdenko, I.E. Zelenin), det sedan år 1964 tryckfärdiga korrekturet totalcensurerades och förstördes 1967.

”Kolchoznoe dvizjenie nakanune splosnoj kollektivizatsii. Predposylki sotsialititjeskoj rekonstruktsii derevni” (Kolchosrörelsen före den totala kollektiviseringen. Förutsättningarna för en socialistisk rekonstruktion av landsbygden), i *Istoritjeskie zapiski*, 1967, vol 80.

Kollektivizatsija selskogo chozjajstva v SSSR: Puti, formy, dostizjenija (Kollektiviseringen av jordbruket i SSSR: Vägar, former, resultat), medförfattare M.A. Vyltjsan o.a., 1982.

Sovjetskaja dokolchoznaja derevnja: Sotsialnaja struktura, sotsialnye otnosjenija, (Den sovjetiska landsbygden före kolchoserna: Social struktur, sociala förhållanden), 1979.

Sovetskaja dokolchoznaja derevnja: Naselenie, zemleizpolzovanie, chozjajstvo (Den sovjetiska landsbygden före kolchoserna: Befolkning, jord användning, brukande), 1988.

”The Issue of Alternatives and History of Soviet Agriculture”, i *The Journal of Historical Sociology*, 1989, nr. 1.

”The Commune Life of the Soviet Countryside before Collectivization”, i *Land Commune and Peasant Community*, London 1990.

”Collectivization: The Results”, (medförfattare A.A. Iljin) i *The Stalin Revolution*, London 1990.

”Alexander Chayanov as a Theoretician of Co-operative Movement”, i Alexander Chayanov: *The Theory of Peasant Co-operatives*, New York 1991.1

”Bukharin and the Countryside”, i *The Ideas of Nikolai Bukharin*, Oxford 1992.

”La Réforme agraire dans la Russie post-soviétique. Point de vue d'un historien”, i *Histoire Sociétés Rurales*, 1994, nr i.

”Les Documents de la VChK-OGPU-NKVD sur la campagne soviétique 1918-1937”, i *Cahiers du Monde Russe*, vol. XXV, nr 3.

”Violence contre violence. La Révolution paysanne en Russie, 1902-1922”, *Violences et Pouvoirs Politique*, Toulouse 1996.

”Iz istorii ”perestrojki” (Perezjivanija sjestidesiatnika-krestianoveda) (Ur ”perestrojkans” historia: En sextotalists och agrarhistorikers upplevelser), i *Novyj mir istorii Rossii. Forum*

japonskich i rossijskich issledovatelej, 2001.

”L.N. Litosjenko i ego issledovanije agrarnoj revoljutstii v Rossii” (L.N. Litosjenko och hans forskning om agrarrevolutionen i Ryssland), inledning till dennes *Sotsializatsija zemli v Rossii* (Socialiseringen av jorden i Ryssland), 1922, nyutgåva, Novosibirsk 2001.

”Neobytnyj epizod v otnosjenjach mezdu OGPU i stalinskim politbjuro (god 1931)”, (En ovanlig episod i relationerna mellan GPU och Stalins politbyrå/år 1931/), *Voprosy istorii*, 2003, nr 10.

För ett utförligare biografiskt porträtt av Viktor Danilov, se Teodor Sjanins introduktion till Danilovs text [Vi börjar lära oss om Trotskij](#).

På senare år märks en tendens i vår allmänna samhällsdebatt att rättfärdiga, eller rentav hylla, stalinismen. Denna tendens kan ses dels som en reaktion mot den destruktiva karaktären i de postsovjjetiska reformerna, dels som uttryck för en autokratisk strävan hos de nuvarande härskande skikten. Åter tillskrivs Josef Stalin äran av framgångarna i det sovjetiska samhället som var förknippade med landets industrialisering, med vetenskapens och kulturens utveckling, med åtgärder för folkets sociala trygghet (full sysselsättning, fri undervisning och sjukvård, praktiskt taget gratis boende, månadslång semester m.m.). För att inte tala om segern i Stora Fosterländska kriget 1941-45. Men i själva verket – det visas övertygande av fakta – var alla framsteg i det sovjetiska samhället resultatet av den överväldigande sociala impuls som härrörde från revolutionen och som för lång tid framöver bestämde målet för det ekonomiska och kulturella uppbygget. Därmed fick omvandlingen karaktären av en folkets bragd. Landets industrialisering, den allmänna utbildningen och fria sjukvården, det kraftiga uppsvinget för vetenskap och kultur var, liksom andra progressiva drag under sovjetepoken, inte bara idéer utan förverkligades i praktiken under den första sovjeteran. De verkliggjordes *inte tack vare* stalinismen, utan *trots* de hinder och förluster som förknippas med stalinismen. Men inte nog med detta – det sammanbrott för sovjetsystemet som skett inför våra ögon var en direkt konsekvens av stalinismen.

Man kan förhålla sig på olika sätt till den socialistiska strävan i sovjetsamhället. Den kan kallas för utopi, social mytologi, totalitär ideologi och så vidare. Men faktum kvarstår – det var en reell och mäktig kraft för social förändring, ekonomisk och kulturell utveckling av samhället, för att förverkliga principer om social rättvisa och för att kunna besegra Nazityskland. De varianter för den socio-ekonomiska omvandlingen som ställdes mot stalinismen, och som förknippas med Leo Trotskij och Nikolaj Bucharin, liksom en rad alternativa lösningar (förslagen till den första femårsplanen och bondehushållens kooperativa rörelse) kunde ha uppnått ett mer lyckosamt framåtskridande och, vilket är särskilt viktigt, utan de oerhörda mänskliga och materiella förluster som sovjetsamhället drabbades av.

Den avgörande faktorn för de stalinska framgångarna med att eliminera oppositionen – och därmed även själva uppkomsten av stalinismen – var kontrollen av den omfattande parti- och statsapparaten uppifrån och ned. Denna kontrollfunktion var främmande för de partiledare som var uppslukade av NEP:s (den nya ekonomiska politikens) problem, utsikterna för socialism i Ryssland och den proletära världsrevolutionen. Generalsekreteraren Josef Stalin började omedelbart att ta hand om kontrollapparaten (1922 fanns redan centralkommitténs kontroll- och fördelningsstyrelse *utjraspred CK*), och 1923 framlade Stalin på partiets 12:e kongress ett politiskt program för att skapa en ny partiapparat. I centralkommitténs organisatoriska rapport sades: ”Efter det att en korrekt politisk linje har fastlagts är det nödvändigt att välja ut medarbetarna så att på alla poster står personer som förmår genomföra direktiven ...

Av den anledningen får *utjraspred* avgörande betydelse.” Styrelsen ställdes inför uppgiften att ”studera varje medarbetare intill benknotorna”.¹

”Redovisning och fördelning av kadreerna” innebar i den stalinska versionen att man skakade om och bytte ut de ledargrupperingar som formerats under revolutionen, de som deltagit i och danats av händelserna under revolutionen och som av det skälet var tämligen självständiga. Men nu började man formera en ledningsapparat av uppifrån utnämnda personer som skulle ta emot direktiv som ”sina egna... och genomföra dem i praktiken”. Den byråkratism som redan varit märkbar i stats- och partiapparaten övergick därmed till en process där en verkställande apparat skapades för generalsekreteraren Stalins oöverskådliga makt.

Den process för kontroll av apparaten genom Stalin som blivit den högste ledaren påbörjades uppifrån och genomfördes nedåt, våning för våning i denna pyramid, något som krävde tid. Men de högsta länkarna i denna ledning, exempelvis den politiska polisen (GPU) hade Stalin tagit kontroll över tämligen omgående. Låt oss framhålla ett karaktäristiskt och mycket informativt exempel. I mars 1923 infördes i pressen ett meddelande om Lenins sjukdom. Naturligtvis fanns bland folkets breda massor många spekulationer om hans efterträdare. I en specialrapport från GPU om stämningarna bland folket, daterad den 24 mars 1923 nämndes oftast Trotskij, därefter partiledarna Kamenev, Rykov, Zinovjev, Bucharin och rentav GPU:s chef Dzerzjinskij.² Men ingen talade om Stalin eftersom han var okänd ute i samhället och i varje fall inte räknades till revolutionens ledare. Denna för Stalin pinsamma information blev inte utan motreaktion från hans sida. På hösten samma år stod i en specialrapport från GPU att ”Bucharin, Zinovjev och Trotskij under sin vistelse i Karatjajområdet hade ”hamnat under kontrarevolutionärt intflytande”.³ I rapporterna 1927 fanns utlåtanden om att storbönder (”kulaker”) uttryckt att ”Trotskij är vår ledare ...”. År 1929 talades om att den kontrarevolutionära landsbygden stod under ”högerens flagga” (dvs. Bucharins och Rykovs linje).⁴

Detta slags ”komprometterande material” beredde apparaten på att göra upp med oppositionen i partiet. I juni 1927 krävde Stalin att Trotskij, Zinovjev och Kamenev skulle uteslutas ur partiets centralkommitté. Han åberopade komplikationerna i relationerna med Storbritannien och ett förfäktat krigshot: ”Det går inte att stärka hemmafronten om man uppmuntrar desorganisatörernas bedrägliga roll i landets centrum”.⁵ Detta sades om Trotskij som spelat en avgörande roll för att organisera Röda arméns seger över de vita trupperna och interventionsarméerna!

”Revolutionen uppifrån” inleddes med att Trotskij, Kamenev och deras anhängare uteslöts ur partiet i slutet av 1927. Därmed började den egentliga stalinska politiken och ideologien. Efter att ha fått majoritet i den politiska ledningen prissgav Stalingroupen de idéer och principer som dittills proklamerats. Man föresatte sig att överge NEP och använde våld mot bönderna, i vad som brukar benämnas de ”extraordinära åtgärdernas period” (*tjresvytjajsjtjina*). Bucharin, Rykov och deras likasinnade motsatte sig denna politik men hade mot slutet av 1929 avlägsnats ur den politiska ledningen. Därmed koncentrerades makten i Stalins händer och han övergick till en voluntaristisk politik som varken tog teoretiska eller praktiska hänsyn.

Det var ingen tillfällighet att den desinformation och de direkta lögnen som Stalin tillgrip från hösten 1927 skulle övergå till att bli grunden för hela partiets och statens politik. Den nya ryska historieskrivningen har visat hur Statistiska Centralstyrelsen (TsSU) krossades i december 1925. Den anklagades för att underskatta bondehushållens spannmålsproduktion,

¹ Josef V. Stalin, *Sotjinenija*, vol. 5, s. 210-211.

² *Sovjetskaja derevnja glazami VTjK-OGPU-NKVD. 1918-1939. Dokumenty i materialy v 4-ch tt.*, vol. 2, 1923-1929, Moskva: Rosspen 2000, s. 86.

³ *Ibid.*, s. 148.

⁴ *Ibid.*, s. 601, 611, 618, 707.

⁵ *Ibid.*, s. 25.

och följaktligen statens möjlighet att rekvirera och exportera jordbruksprodukter för att finansiera den industriella tillväxten. Den 10 december 1925 fördömde kommunistpartiets politbyrå den framstående zemstvo-statistikern Pavel Popov som hade lett TsSU sedan 1918. När Popov i direkt polemik med Stalin försvarade sina data om de låga skördetalen och vägrade acceptera talet om enorma mängder spannmål på landsbygden fick han se sig avsatt redan samma dag.⁶ Därefter måste TsSU underordnas politiken och tvingas leverera sådana sifferuppgifter som passade politikerna. Resultatet blev, för det första, att produktionen av spannmål överskattades med 10-20% årligen. För det andra ökade mängden ”dolda spannmåls-lager” hos bönderna, vilket togs som förevändning för att tillgripa ”de extraordinära åtgärderna” vid rekvisitionerna.

Myten om ett spannmålsöverflöd som skapats genom orimliga statistiska överdrifter skulle övertyga partiets ledande om *möjligheten* att få fram de kvantiteter som sist och slutligen skulle lösa problemet att skaffa betalningsmedel för en forcerad industrialisering. Samtidigt måste den stalinska ledningen övertyga parti- och statsapparatusens toppar om *nödvändigheten* att förverkliga dessa möjligheter och till varje pris utkräva spannmål från bönderna i den utsträckning som fordrades för de förestående uppgifterna. Ett beprövat argument i likartade situationer har alltid och överallt varit yttre hotbilder, särskilt direkta krigshot. Under 1927 användes detta argument bortom all trovärdighet för att motivera de ”extraordinära åtgärderna” och för att koncentrera makten i Stalins händer.

Att pressa fram en ”tribut” från bönderna blev kännetecknet för politiken på landsbygden under hela den stalinska epoken. Den sociala innebörden i denna politik klargjordes redan då av Nikolaj Bucharin som ”militär-feodal exploatering av bönderna”. Stalins andra ideologiska ”upptäckt” vid den tiden bestod i hävdandet av en allt intensivare klasskamp ”i takt med vårt framåtskridande” mot socialismen. Till vilka konsekvenser en sådan tillspetsning av klasskampen skulle föra påvisades i samma svar av Bucharin: ”...Vid själva porten till socialismen måste vi uppenbarligen antingen inleda ett inbördeskrig eller gå under av svält”.⁷ Bucharins förutsägelse slog dessvärre in; den stalinska ”revolutionen uppifrån” följdes både av vad som i praktiken blev ett inbördeskrig mot bönderna och sedan av en svältkatastrof som tog miljoner människoliv.

Den ökande statliga våldsanvändningen medförde att de straffande myndigheternas roll och självständighet ökade. I direktivet av den 3 oktober 1929 till den allunionella politiska polisen (GPU) och delrepublikernas justitiefolkkommisariat föreskrevs att ”beslutsamma och snabba repressiva åtgärder, även dödsstraff, skulle vidtas mot kulaker som organiserat terroristiska attacker mot sovjeternas och partiets kadrer eller företagit andra kontrarevolutionära handlingar...”. Dessa åtgärder skulle genomföras skyndsamt när så fordrades genom GPU, dvs. utanför domstolssystemet (extrajudiciellt). Enligt preliminära (men inte helt fullständiga) uppgifter hade GPU redan den 24 oktober i samband med spannmålsuppköpen arresterat 17 904 personer på landsbygden, och mot slutet av 1929 – 49 068 personer. Det totala antalet arresterade under 1929 uppgick till 95 208 personer (vari ingick de som arresterats för motstånd mot statens antireligiösa kampanjer, mot kollektiveringen o.a.).⁸ Detta var bara början till systematiska arresteringar i byarna. Direktivet av den 3 oktober 1929 ingick i den långsiktiga planering som drogs upp av Stalin-grupperingen för landsbygdens omvandling.

I vår tidigare historieskrivning skildrades avkulakiseringen och deporteringen av f. d. storbönder (kulaker) till avlägsna regioner som en del av bondehushållens kollektivering. Dessa betraktades som delar i en enhetlig process av landsbygdens omvandling, framför allt som ett sätt att övervinna böndernas motstånd. Detta var utan tvekan en av de viktigaste funktionerna

⁶ *Tragedija sovjetskoj derevni. Kollektivizatsija i raskulatjivanije. 1927-439. Dokumenty i materialy*. I fem volymer, vol. 1. Maj 1927—november 1929, Moskva: Rosspen 1999, s. 17-18.

⁷ Nikolaj Bucharin, *Problemy teorii i praktiki sotsializma*, Moskva: Nauka 1989, s. 264.

⁸ *Sovjetskaja derevnja glazami VTjK-OGPU-NKVD...*, vol. 2, s. 1017, 1038.

för avkulakiseringen. Men en inte mindre viktig uppgift med avkulakiseringen var att skapa en armé av tvångsarbetare, en arbetsarmé för industribyggen, skogsavverkning och erövring av obeboeliga regioner. I en artikel publicerad i Pravda den 17 mars 1930 meddelade N.V. Krylenko: ”På grundval av RSFSR:s folkkommissariers råds resolution av den 29 maj 1929 tillämpades inte längre frihetsberövanden på mindre än ett år. En rad åtgärder har genomförts för att utnyttja arbetet hos personer som dömts till mer än tre år för samhällsnödvändiga insatser i särskilda läger i avlägsna områden.”

Den 28 maj 1929 var den dag då SSSR:s högsta sovjet antog den första femårsplanen för landets ekonomiska utveckling med inriktning på en mycket forcerad industrialisering. Bokstavligen nästa dag, den 29 maj, tog den stalinska ledningen beslutet att ”i maximal omfattning utveckla tvångsarbetssystemet”. Därigenom ströks i praktiken ett streck över femårsplanen som just antagits och som var tänkt att bevara såväl ekonomins grundläggande marknadsrelationer som småbondehushållens system. Beslutet den 29 maj 1929 skapade Gulagsystemet, och därefter, med början 1930 även en rad specialbosättningar för avkulakerade familjer. De största ”befolkningsgrupperna” i båda systemen utgjordes av bönder.

”Den stora omsvängningen” som Stalin förkunnade i november 1929 hade inget gemensamt med de verkliga förhållandena: i industrin syntes ingalunda någon enorm ökning av arbetsproduktiviteten, inte heller pågick någon massomfattande rörelse för att bilda kolchoser. Varken det ena eller det andra fanns för handen. Om den tiden kan man endast tala om ”den stora omsvängningen” i en bemärkelse: Stalin hade för första gången möjlighet att påtvinga partiet och landet sina egna åsikter, bedömningar, metoder och sin politik. En politik där diktatorns voluntarism med nödvändighet åtföljdes av enorma mänskliga och materiella förluster. De allra största förlusterna och direkt olyckorna framkom ur den stalinska voluntaris- mens revidering av den första femårsplanens målsättningar för den ekonomiska omvandlingen 1928/29 – 1932/33. Som bekant antogs planen och fick laga kraft i maj 1929. Man förutskickade verkligen ett enormt steg på väg mot landets industrialisering och en kooperativ- rörelse på landsbygden. Det räcker att påpeka att storindustrins bruttoproduktion skulle öka med 180 procent och de sektorer som tillverkade produktionsmedel med 230 procent. Järn- och stålverken planerades öka framställningen av tackjärn från 3,3 miljoner ton 1928 (mot- svarande 77,8 % av 1913 års nivå) till 10 miljoner ton år 1933. Denna uppgift betraktades som mycket svår men dock genomförbar. Den ingick i planens ”optimala variant” som hade stadfäst (den ”ursprungliga varianten” som hade stötts av Bucharin och Aleksej Rykov hade räknat med en motsvarande produktion av 8 miljoner ton vid femårsplanens sista år).

Att omvandla jordbruket blev den viktigaste uppgiften för agrarpolitiken, och tempot i denna omvandling ökade i överensstämmelse med möjligheterna för en teknisk rekonstruktion och ett tryggande av andra förutsättningar för kollektiviseringen. Mot slutet av 1933 avsågs att 18-20 % av bondehushållen skulle förenats i kolchoser. Kolchosrörelsen måste baseras på en massomfattande indragning av bönderna i de första formerna av jordbrukskooperation. Man räknade med att under planperioden kunna inlemma 85 procent av bönderna i sådana kooperativ.

Den ”optimala varianten” av den första femårsplanen var i själva verket en maximiplan, och varje försök att ytterligare öka den ena eller andra uppgiften skulle obönhörligen leda till en överanstängning av landets krafter, till materiella och mänskliga offer och i slutändan till att planen inte uppfylldes – vilket också blev fallet i verkligheten. Den totala kollektiviseringen forcerades för miljoner bondehushåll. Man försökte rentav genomföra den i regionerna med spannmålsöverskottsproduktion på i till 1,5 års tid – eller som Vjatjeslav Molotov uttryckte det ”under vårens såningskampanj 1930”. Det innebar att man övergav planen och principerna för landsbygdens kooperativa rörelse. Det omfattande bruket av våld och exproprieringen av kulakerna (i vissa regioner upp till 15 % av bondehushållen) medförde förluster som inte kunde berättigas och inte kunde mätas. Under 1929-32 slaktades hälften av nötboskapen.

Den omåttliga forceringen ägde rum även inom industrin. De uppgifter som ställts i april 1929 att öka tillverkningen av tackjärn till 10 miljoner ton föreföll för beskedlig för den stalinska ledningen. I januari 1930 höjdes detta planmål till 17 miljoner ton! Detta rubricerades av partiet, fackföreningarna och andra samhällsorganisationer ”som den allra viktigaste ekonomiska uppgiften”. Det stalinska ”stora språnget” inom metallurgin (liksom inom en rad andra industribranscher) ledde till att det industriella uppbygget desorganiserades, till att den ekonomiska situationen förvärrades drastiskt och till att mänskliga och materiella medel meningslöst förlösades. Femårsplanen kunde inte uppfyllas beträffande metallframställning: år 1932 fick landet inte 10 miljoner ton, inte ens de 8 miljoner ton som den hårt kritiserade Vladimir Groman (som utarbetat en ursprungliga varianten av femårsplanen) betraktat som realistiska. År 1932 uppgick tackjärnsproduktionen till 6,2 miljoner ton. Den orealistiska uppgiften hade inte ens uppnåtts 1940 då produktion uppgick till 14,9 miljoner ton tackjärn.

Låt oss understryka att när man bedömer dessa siffror finns ingen anledning att hänvisa till bristande erfarenheter av att planera eller rätten att begå misstag när ”otrampade stigar beträds”. Vad innebar en ytterligare ökning av planuppgifterna för tackjärnstillverkning på 7 miljoner ton inom loppet av tre år? Det var synonymt med att helt färdigställa byggandet och igångsättandet av inte mindre än sju (!) stålverk av samma storlek som de i Kuznetsk- eller Zaporozjeregionerna som hade en projekterad kapacitet på 1 miljon ton tackjärn, alternativt tre lika stora fabriker som järn- och stålverket i Magnitogorsk med dess projekterade kapacitet på 2,5 miljoner ton. Dessa var under uppförande år 1930 och förhållandena pekade entydigt på att det skulle fordras betydligt längre tid och mer krafter innan de kunde uppnå projekterad tillverkning. På stålverken i Magnitogorsk och Kuznetsk fick man först 1932 de första volymerna ur masugnarna. Det skulle fordras flera års arbete innan man uppnådde den stora ståltillverkningens omfattning. Sina projekterade kapaciteter uppnådde dessa järn- och stålverk först åren 1934-36.⁹ Symbol för den första femårsplanen blev inte ”det stora stålet” (och inte färdig produktion) utan ”byggnadsgroparna”. Författaren Platonovs bild av grusgroparna var ingalunda ett konstnärligt påfund, utan helt enkelt ett korrekt uttryck för verkligheten och dess synbara företeelser.

Ett annat resultat av den stalinska satsningen att ”uppfylla femårsplanen på fyra år” blev hungersnöden 1932-33 på landsbygden i Ukraina, norra Kaukasus och Donområdet, nedre och mellersta Volgaregionerna, södra Ural och Kazachstan. Inte heller detta resultat var omöjligt att förutse. Sedan 1928 hade spannmålsinsamlingarna bibehållit sin ”extraordinära” karaktär och vart följande år innebar början på vägen till en massomfattande svältöd: dess kännetecken visade sig våren 1930 och utbredd hunger bland landsbygdsbefolkningen i hela regioner blev ett faktum vintern 1931-32. Men alla varningar och informationer avvisades av den stalinska ledningen som panikskapande eller fientliga.

Den stalinska ”revolutionen uppifrån” 1927-29 grundlade en auktoritär, strängt centraliserad regim, vars existens garanterades av skoningslös och massomfattande repression. Det kommando-repressiva systemet inom såväl kommunistiska partiet som i sovjetsystemet koncentrerade all makt i händerna på generalsekreteraren. Därmed försvann praktiskt taget varje möjlighet för det politiska systemets alla organisationer att ta initiativ och agera självständigt, att inta egna ståndpunkter eller motsätta sig de destruktiva tendenser som utgick från den högsta ledningen. Generalsekreteraren erkändes som ”Ledaren” (ry. *Vozjd*). Då han förklarades som enda källan till nytänkande blev i stället ideologisk disciplin, omedelbar och skoningslös uppgörelse med oliktankande en grundläggande del av hur den härskande klassen formerades, fungerade, konserverades och bevarade sig själv. Dessa särdrag i det politiska systemet spelade en ödesdiger roll såväl i den stalinska ”revolutionen uppifrån” 1927-30 som under de följande massomfattande repressionerna liksom under sovjetsamhällets sammanbrott

⁹ Viktor Danilov, ”Fenomenon pervych piatiletok”, *Gorizont*, 1988, nr 5, S. 31-34.

vid decennieskiftet kring 1990. Den stalinska organisationen för partiets och statens ledning var bärare av och källa till de krissituationer som ständigt födde ”extraordinära omständigheter” som ledde från en kris till en annan, som aldrig upphörde utan fordrade repressalier och uppgörelser med ”folkfiender” för att ”tukta” folket själv.

Från första början grundlades den stalinska diktaturen på terror som huvudsakligen riktade sig mot landsbygden, där majoriteten av befolkningen bodde. Den skulle, med en av våra nutida filosofers uttryck, förvandla folket till ”det mänskliga material” som krävdes för att bygga det framtida samhället. Terrorn riktades även mot dem inom bolsjevikpartiet som inte godtog den stalinska ledningen, mot dem som betecknades som ”vänster-” eller ”höger-avvikare”, och senare som ”folkfiender”. Ett program för repressionen utarbetades 1927 – om inte tidigare – och finns redovisat i Stalins brev till GPU:s chef Rudolf Menzjinskij av den 26 juni 1927. I det talas om ”omfattande arresteringar”, ”åskådningsprocesser” och publicering av de arresterades eller redan avrättades ”bekännelser”, förutsatt ”att den [publiceringen] görs på ett skickligt sätt”.

Den första ”massoperationen” inleddes in juni 1927 med avrättningen av 20 före detta monarkister och arrestering av omkring 9 000 bönder. Vi känner ännu inte till de totala resultaten av ”massoperationerna” 1927. Men det lyckades inte för Stalin att direkt införa det program som han framlagt i brevet av den 26 juni 1927, eftersom många i partiets ledning som ännu inte utrensats som ”folkfiender” motsatte sig detta. Detta program förverkligades först 1937-38, under den ”stora terrorns” kulmen, då det enligt NKVD:s officiella statistik arresterades 1 565 041 personer, däribland 787 397 bönder enligt NKVD:s order 00447 (den s.k. anti-kulakoperationen). Av dessa avrättades 668 305 personer, varav 386 798 var bönder.¹⁰

I litteraturen har på senare tid en tendens framkommit att förklara massterrorn och det oerhörda antalet avrättningar med de lokala makthavarnas godtyckliga agerande. Det förekom visserligen en del lokala initiativ, men det förtar på intet sätt den stalinska ledningens roll och ansvar. Där kände man till lokala övergrepp, men fördömde dem först när de lokala makthavarna motsatte sig ytterligare drastiska massoperationer (som fallet var exempelvis under hungersåret 1933). Det har blivit känt att den stalinska ledningen gjorde upp med ledningen i de institutioner som förgäves försökte begränsa förvisningen av kulaker till specialbosättningar till de reella möjligheterna, så att inte hela familjer, särskilt äldre och barn, skulle drabbas av svält och sjukdomar på grund av brist på mat, kläder och bostäder.¹¹

Kring de allmänna problemen i stalinismens historia, dess natur och roll kan man naturligtvis föra oändliga diskussioner. Men undantaget är enligt min uppfattning frågan om den stalinska terrorn som inte under några omständigheter kan rättfärdigas. Men den litteratur som utkommit när 50-årsdagen efter Stalins död närmade sig vederlade min föreställning om ett allmänt och absolut fördömande av den massterror som utgjorde grundvalen för den stalinska regimen.

Som samtida med krigsåren och efterkrigstiden har jag med stigande förundran läst artiklar i såväl ”vänster-” som ”centrum”-pressen som hyllar krigstidens och återuppbyggnadens Stalin, som om varken författarna eller tidningsredaktionerna hade hört talas om den repression som satte in direkt efter 1945. Det var ”Leningrad-affären”, ”läkarkomplotten”, ”Mengrelaffären” och andra ”ärenden” som syftade till att utöka Gulags kontingenter. Antagligen hade ingen av författarna till dessa tidningsartiklar själva sett dem som i mitten av 1950-talet återvände från Gulag. Det rörde sig om hundratusentals före detta fångar och inte enbart om Solzjenitsyn,¹²

¹⁰ March Jensen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner. People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895-1940*, Stanford, CA: Hoover University Press, 2002, s. 103-104.

¹¹ Se Viktor P. Danilov, ”Neobytnyj epizod vo vzaimootnosheniach OGPU i Politbjuro (1931 g.)” [En ovanlig episod i relationerna mellan GPU och politbyrå, 1931], *Voprosy istorii*, 2003, nr 10, s.117-128.

¹² Danilov kritiserade i ett längre avsnitt veteranen Vladimir Karpov som i sin panegyriska *Generalissimus* hade

För att sammanfatta temat om den stalinska terrorn måste något sägas om dem som avrättades eller gick under i lägren. De var den mest arbetsamma och den mest socialt aktiva delen av befolkningen, människor med självständig förståelse för vad som hände och en strävan att uttala sig öppet, och som förmådde göra motstånd mot orättvisor och våld. De enorma mänskliga förlusterna 1941-42 var i mångt och mycket en fortsättning av förlusterna 1937-38. Den undertryckta allmänna opinionen, den förlorade förmågan att motsätta sig maktens destruktiva aktioner, att ha en elementär självförståelse, vilket är så kännetecknande för dagens Ryssland är också ett arv från en stalinska "stora terrorn" som inleddes 1927 och egentligen avbröts först 1953.

Det kommando-repressiva system som skapades under förevändning att lösa problemet med ekonomins modernisering förvandlades till en broms för landets sociala, kulturella och ekonomiska utveckling i dess helhet. Med särskild kraft framträdde detta under den vetenskapliga och tekniska revolutionen och inträdet i informationsepoken. Då hade det krävts verkligt nya lösningar på ekonomiska och samhällsliga problem, inte minst för att avlägsna den i grunden konservativa ideologiska kontrollen. Insikten om den uppkomna situationen förklarar i stora stycken befolkningens ursprungliga stöd till Gorbatsjovs inledande perestrojka. För huvuddelen av den sovjetiska befolkningen gällde det att ersätta det kommando-administrativa ledningssystemet med ett äkta socialistiskt, demokratiskt system uppifrån och ned.

Eftersom den förste generalsekreteraren Stalin framstod som en medelmått bland första generationens tämligen intellektuella bolsjeviker, så strävade han efter att genom partiapparatusens urval omge sig (i politbyrån, sekretariatet osv.) med sådana som i förhållande till honom var medelmåttor. Mot den bakgrunden tedde han sig närmast som "ett geni". Men den följande generalsekreteraren hade framsprungit ur just den omgivningen och denne skapade själv en ny omgivning som i sin tur betraktade honom som den högsta källan till nytänkande. Från början av 1930-talet utvecklades det sovjetiska ledarskapet längs en fallande skala av medelmåttighet (vissa svängningar beträffande allmän bildning och politisk kultur, till exempel beträffande Jurij Andropov mellan Brezjnev och Tjernenko, ändrar inte den allmänna tendensen). Men medelmåttor har inga idéer eller målsättningar av samhälllig betydelse. Deras andliga värld begränsas av egoistiska karriärhänsyn och möjligheten att berika sig.

Någon gång i framtiden kommer forskare att kunna klargöra den roll som parti- och statsapparaten spelade under övergången från det sovjetiska till det postsovjetiska systemet. Den forskningen kommer att kunna förklara den "revolution uppifrån" som inträffade; ur kommunistpartiets apparat framträdde en stor del av ledarna för den nya "demokratin"; ur partipressen som nyligen högljutt fördömt "revisionister" och "svartmålare av sovjetsystemet" uppträdde "demokratiska journalister" som ivrigt började fördöma socialismen; tidigare partiideologer som förklarat "den utvecklade socialismens" förtjänster blev talesmän för den ursprungliga kapitalistiska ackumulationen; och från kommunistiska partiet, ungdomsförbundet och sovjeterna framträdde de första grupperna av privatföretagare...

Om möjligheten av att en ny härskande klass skulle kunna framträda ur sovjetbyråkratin, och om faran för Thermidor varnade Leo Trotskij redan i mitten av 1920-talet. Den förtals-

placerat ett uppenbart falsifikat, en påstådd facsimilekopia av en rapport till Stalin om att merparten av de miljontals arresterade och avrättade 1930-50 skulle ha varit judar och skyldiga till brott mot staten. Översättaren av denna artikel hade det tvivelaktiga nöjet att år 2002 i Moskva uppmärksamma Danilov på detta falsifikat i Karpovs bok. Danilov kontaktade därefter FSB:s Centralarkiv för att låta granska dokumentet och dess "sakuppgifter". Arkivarierna konstaterade i ett brev av den 8 maj 2003 att Karpovs "facsimile" inte kunde härröra från Stalins säkerhetstjänst, och att Karpovs "sifferuppgifter" inte hade något som helst underlag i den stalinska repressionen. Inte desto mindre har Karpov i en senare upplaga (2006) av *Generalissimus* framhärdat i att det skulle vara ett äkta, originaldokument som han fått tillgång till. Men eftersom Karpov varken nu eller tidigare uppgivit några källhänvisningar så faller en debatt mot honom utanför den akademiska forskningens möjligheter. (Red:s anm. L.S.)

kampanj som Stalin iscensatte 1926-27 mot vänsteroppositionen betraktades med rätta av Trotskij som början till en thermidoriansk omvälvning. I den artikel ”Thermidor” som han då skrev formulerade han två viktiga slutsatser om särdragen i de sociala och ekonomiska förskjutningar som kunde förmärkas i de härskande skikten i sovjetsystemet efter revolutionen. Den första var att konstatera att i verkligheten hade redan ”thermidorianska ståndpunkter intagits av dem som hade kommunismens fana i händerna”. Den andra slutsatsen förutsåg med förvånansvärd precision den utveckling som komma skulle: Thermidor som en särskild form av kontrarevolution som genomförs i flera etapper, med flera olika metoder och som under den första etappen utnyttjar just kommunistpartiets olika element, genom olika omgrupperingar och motsättningar.

År 1936 återvände Trotskij till frågan om den ”sovjetiska Thermidor”, dvs. en motrevolution inom sovjetsystemets ramar. Nu gällde frågan redan om en triumferande ”thermidoriansk byråkrati” leddes av Stalin. Och även om det nya härskande skiktet hade sina egna idéer, sina känslor och inte minst viktigt egna intressen, så var det alltså frågan om ett mellanstadium, ett ”sovjetiskt stadium” av den thermidorianska omvälvningen. Vad gällde personsammansättningen hos ”de sovjetiska thermidorianerna” på 1930-talet skrev Trotskij: ”Dessa personer kunde inte ha genomföra Oktoberrevolutionen, men de passade ypperligt till att dra fördel av den.”¹³

Trotskij hyste alltså hopp om ett tänkbart, nytt revolutionärt uppsving i den historiska processen och en motsvarande konfrontation mellan revolutionens och kontrarevolutionens krafter. Den skulle sist och slutligen bestämma sovjetsamhällets utveckling. Därför betraktade han den stalinska byråkratin ur ”två hypotetiska framtidsvarianter”. Ingen av dem infriades, och vi skulle inte tala om dem om den inte varit för att Trotskij även lyfte fram en tredje hypotes, och som verkligen inträffat i vår historia. Denna prognos anför vi fullständigt:

”Låt oss anta – för att ta en tredje variant – att varken ett revolutionärt eller ett kontrarevolutionärt parti tar makten. Byråkratin fortsätter att behärska staten. Även under dessa förhållanden skulle sociala relationerna inte komma att stelna. Vi kan inte räkna med att byråkratin fredligt eller frivilligt skall fördöma sig själv till förmån för den socialistiska jämlikheten. Om den för närvarande, trots de alltför uppenbara obehagligheterna med en sådan operation, har ansett det möjligt att införa ranger och dekorationer, måste den oundvikligen i framtiden söka stöd i egendomsförhållandena. Man kan säga att den store byråkraten struntar blankt i de förhärskande egendomsformerna, förutsatt bara att de förser honom med nödvändig inkomst. Detta argument bortser inte bara från det instabila i byråkratens egna rättigheter, men också med problemet med hans efterkommande. Den nya familjekulten har inte fallit ned som från skyarna. Privilegier har bara halvt värde om de inte kan överföras på avkomman. Men rätten att testamentera är oskiljaktig från privat egendomsrätt. Det räcker inte att vara chef för en trust; man måste vara aktieägare. Byråkratins seger på detta avgörande område skulle betyda dess förvandling till en ny besutten klass.”¹⁴

Trotskij är fortfarande en alltför utmanande historisk figur såväl för nutidens stalinister som dess nyliberaler och demokrater. Därför kan det vara skäl att anföra iakttagelser och prognoser av ett oberoende vittne, nämligen den franske författaren André Gide som besökte Sovjetunionen på inbjudan av det sovjetiska författarförbundet i juli – augusti 1936. Efter återkomsten till Paris gav han ut två böcker *Retour de l'U.R.S.S.* och *Retouches à mon Retour de l'U.R.S.S.* Så här uttryckte sig Gide:

Stalin har själv, enligt några, blivit en slav under denna byråkrati, som ursprungligen var ämnad som ett förvaltningsinstrument och senare blev ett medel för herravälde. Ingenting är svårare än att vråka latmaskar utan personliga kvalifikationer ur en vilsam tjänst. Redan 1929 förfärades Ordzjonikidze över denna ”kolossala massa oduglingar” vilka ingenting vill veta om den verkliga

¹³ Leo Trotskij, *Den förrådade revolutionen*, [1936], sv. övers. Martin Peterson, Stockholm: René Coeckelbergs Partisanförlag 1969, s. 71. [på marxistarkivet: [Den förrådade revolutionen](#)]

¹⁴ A.a., s. 182 - 183

socialismen och endast strävar till att förhindra den... Men ju odugligare dessa människor är, desto säkrare kan Stalin räkna med deras likriktade tillgivenhet, ty de innehar sina fördelaktiga ställningar endast på grund av nåd. De är självfallet regimen varmaste anhängare. Genom att befordra Stalins välgång bevarar de sin egen lycka [...]

[...] jag är mycket orolig när jag i dagens Sovjetunion ser hur dessa borgerliga instinkter indirekt omhuldas... Och man ser hur samhällsskikten, för att inte säga klasserna, återuppstår och bildar ett slags aristokrati. Jag talar inte här om en det personliga värdets och meriternas aristokrati, men om det skikt av renläriga och rättänkande vilka i nästa generation kommer att stöda sig på penningen.¹⁵

På 1950-talet skrev Milovan Djilas med all rätt om den sovjetiska ledningsapparaten som en redan fullt utvecklad, härskande ”ny klass”.¹⁶ En enormt viktig roll i denna omvandling spelade de massomfattande repressalierna i slutet av 1930-talet som var en uppgörelse med resterna av bolsjevismen. Därmed sattes punkt för möjligheten att på ett kreativt sätt utveckla de socialistiska idéerna och skapa nya, vitala samhällsformer.

I och med att generalsekreteraren erkändes som ”ledare”, blev den enda källan till nytänkande, att ideologisk disciplin infördes och skoningslösa uppgörelser med oliktänkande (stämplad som revisionism) företogs hade grunden lagts för hur den härskande klassen skulle formeras, fungera och skyddas.

Den byråkratiska apparat som Stalin skapade växte till en klass av styrande, vars egoistiska intressen tämligen snart fick en självgående kraft. På 1980- och 1990-talen förverkligade den härskande klassen sitt monopol på att leda ekonomin och behärska de samhälleliga relationerna i allmänhet. Enligt sociologiska studier utgjordes 61 procent av ”de nya ryssarna”, dvs. den begynnande bourgeoisin, av före detta partifunktionärer, ungtkommunister och byråkrater i sovjetorganen. (I verkligheten var andelen förmodligen ännu högre.)

Det var ingen tillfällighet att en av de första socio-politiska förskjutningarna efter 1991 var en fördubbling av antalet tjänstemän (rentav större, eftersom det 1990 i Sovjetunionen fanns 700 000, och 1997 enbart i Ryska Federationen ca. 1 200 000 byråkrater). För att stärka sin position i samhället är den härskande klassen utökad sina rader genom korrruption och tillvänjning vid privilegier. Det sovjetiska byråkratiska systemet likviderades av byråkratin och ersattes av ett ännu mer byråkratiskt system. Av det skälet kan jag inte instämma i bedömningen av 1991 års händelser som ”en kapitalistisk revolution” och än mindre som ”en demokratisk revolution”. Jag föredrar att tala om en ”thermidoriansk omvälvning” med tillägget ”den andra, postsovjetiska” som fullbordade ”den första sovjetiska” Thermidor som genomförts av Stalin. Just den thermidorianska karaktären förklarar karaktären i omvälvningen och varför de kommunistiska eliterna till synes så lätt lämnade ifrån sig makten. Här fanns egentligen inget att förundras över — makten övergick från ena handen till den andra inom samma ”elit”.

Den pånyttbörjade processen av ursprunglig kapitalackumulation har antagit specifika former. De ”företagare” som steg fram ur byråkratin och den kriminella världen sysslar minst av allt med att organisera produktionen eller någon positiv verksamhet över huvud. Naturligtvis fanns det under den förra kapitalackumulationen i det gamla Ryssland roffarkapitalister som hur de än betecknades inte var främmande för rentav kriminella former att tillskansa sig rikedomar. Men huvuddelen av dem skulle snart placera medlen i verksamheter som skulle ge en stadigvarande och legal inkomst. Maxim Gorkij tecknade i ”Artamonovs” ett realistiskt och typiskt porträtt av övergången från primitiv ackumulation till verklig företagsamhet, till skapandet av ny produktion av nytta för hela samhället.

Men i det postsovjetiska Ryssland följdes inte den ursprungliga kapitalackumulationen av att

¹⁵ André Gide, [Resa i Sovjet](#) [1937, 1948 på svenska], övers. Lorenz von Numers, Förord av Göran Greider, Stockholm: Alfabeta 1992, s. 103, 50.

¹⁶ Milovan Djilas, [Den nya klassen](#). Övers. av Sven Vallmark, Stockholm: Natur och Kultur 1957.

det skapades ny produktion, utan av att den produktionsapparat som skapats av hela samhället förstördes. De viktigaste inkomstkällorna för privat förmögenhetsbildning blev spekulation, tillägnande av statsegendom och andra sätt att få profiter med kriminella metoder. Den ena skandalen följde den andra och visar att den härskande byråkratin först och främst består av ideologer och praktikanter av en kapitalackumulation som skett med omfattande bedrägerier, ”voucher-privatisering” och ”pyramidaktiefonder”, tillskansande av statsföretag på riggade auktioner, mutor och så vidare. Det var ingen tillfällighet att en av kapitalismens främsta kännare, finansmannen Soros vid en föreläsning i Moskva 1997 betecknade det framväxande ekonomiska systemet i Ryssland som ”rövar kapitalism” som skapats av ”den härskande nomenklatura- och finansoligarkin”. Tyvärr är detta en mycket riktig bedömning. Privatiseringen medelst vouchers genomfördes 1992-96 men gav inte samhället någonting. Intäkterna från privatiseringen av statsegendomar uppgick under nämnda femårsperiod till endast 0,13-0,16 procent av budgetintäkterna. Utförsäljningen av företag medförde en minskning av eller rentav stopp för investeringarna, samtidigt som allt större kapital fördes utomlands varje år. Produktionen sjönk drastiskt eller upphörde helt inom vissa sektorer. Sådana ekonomiska ”reformer” saknade motstycke i historien.

Den stalinska varianten av sovjetsamhällets utveckling var inte den enda möjliga eller oundvikliga, även om den naturligtvis hade sin förklaring såväl i Rysslands efterblivenhet och insikten om att utvecklingstempot måste accelerera, å ena sidan, som i framväxten av en byråkratisk kommando-repressiv diktatur som stod över samhället, å andra sidan.

På exakt samma sätt var inte det oundvikligt och det enda möjliga att man krossade alla socialistiska principer, vilka hade bevarats till och med under stalineran och tiden därefter. Händelseutvecklingen på 1980- och 1990-talet antog en katastrofal karaktär som en följd av att den styrdes uppifrån, av ledningen för just det politiska system som hade utgjort och alltjämt utgör byråkratin diktatur — det viktigaste arvet från stalineran som fortlever än idag. Just detta gav allt som hänt och händer runtomkring oss, i samhället som helhet dess specifika karaktär.